

Д. И. Мишко

ПЕРВЫЙ ЛИТОВСКИЙ СТАТУТ
И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Резюме

Первый Литовский статут 1529 г. представляет собой развернутый кодекс феодального права Великого княжества Литовского и имеет большую научную ценность. Он дает богатый материал для изучения социально-экономического, политического и культурного развития Литвы, Белоруссии, Украины и других земель, входивших в состав Литовского государства. Статут состоит из 13 разделов и около 240 артикулов.

Основное содержание Статута определялось интересами магнатов и панов. Статут составлен на основании «Русской правды», «Литовского судебника 1468 г.», многочисленных привилеев великих литовских князей и польских королей, польского феодального права, обычного права и т. д. В нем нашли отражение государственное устройство и управление, процесс судопроизводства и гражданское право.

Все разделы и артикулы Статута подчинены интересам развития Литовского государства, расширения и укрепления политического господства класса феодалов над трудящимися. В Статуте отражено полное бесправие государственных и закрепощенных крестьян, холопов и бездомных людей, он является свидетельством глубоких классовых противоречий между феодалами и крестьянами.

На основании первого Статута в Литовском государстве в 1566 г. был издан в расширенном виде второй, а в 1588 г. — третий Статут. Все они применялись на Украине в судопроизводстве и при решении гражданских дел в XVI — первой половине XIX в. Литовские статуты были использованы при составлении «Уложения царя Алексея Михайловича 1649 г.» и других документов русского законодательства. В XVIII и первой половине XIX в. русским правительством были сделаны попытки на основании литовских статутов создать новую кодификацию «Прав, по которым судится малороссийский народ» и уложить новый «Западный кодекс», но они закончились безрезультатно. Однако собранные при этом материалы имеют большое научное значение.

О. С. Компан

УКРАЇНСЬКІ СЛОВНИКИ XVI—XVII ст.
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

З розвитком історичної науки все більшої ваги набирає проблема історичного джерела. Пояснюються це тим, що, з одного боку, розширяється коло досліджуваних питань, а з другого — думки вчених невпинно проникають в глибинні процеси розвитку людського суспільства. Потреба в розширенні кола

історичних джерел і необхідність максимально використати уже відомі особливо відчувається при вивченні далекого минулого. Історик просто мусить бути одночасно і відкривачем нових джерел, і їх популяризатором.

Серед джерел, які або ще не використовуються, або використовуються недостатньо, заслуговують на особливу увагу словники. Поява перших словників у житті будь-якого народу завжди була подією величезного культурного значення. За своїм лексичним багатством вони є одним з найзмістовніших джерел історичного пізнання, до того ж з певного боку унікальним. Лексичні скарби мови народу, фіксуючи процес формування і збагачення знань, вражень і уявлень людей про навколошній світ, самих себе і своє місце в природі й суспільнстві, дозволяють зазирнути в складний і багатогранний світ інтелектуального життя людей минулих поколінь. Один з авторів перших словників на Україні Памва Беринда зауважив в коментарі до «слова», що воно «от оума родиться» і «навѣки траєт»¹. Оскільки протягом століть слова не раз міняли свій зміст, матеріали кожного словника відбивають особливості життя народу не взагалі, а в певний час.

Про значення мови, її роль у житті народу і відображення нею його життя дуже вдало сказав М. Рильський у вірші «Рідна мова». Вона є могутньою і безсмертною, «як гул століть», у ній — «неволі стогін, волі спів, життя духовного основа»². Це глибоко змістовне узагальнення поетом значення рідної мови вказує на універсальне відбиття в ній найскладніших явищ матеріального і, особливо, інтелектуального зростання народу. Мова відбиває, здавалось би, невловимі риси характеру народу, особливості його світогляду, лад мислення, уподобання, одним словом, все те, що становить складний комплекс національної психіки. Питання про національну психіку в радянській науці досліджено дуже слабко. А втім без дослідження особливостей її неможливо розв'язати проблеми формування нації в цілому.

У зв'язку з зазначенім слід сказати, що видання Інститутом мовознавства АН УРСР кількох українських словників XVI—XVII ст. і словника кінця XVIII — першої половини XIX ст. («Лексис с толкованием словенских слов просто», «Лексис Лаврентия Зизания» і «Синонимы славенороссская» (К., 1964), «Лексикон словенороссийский Памви Беринди» (К., 1961) і «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (К., 1966) є видатною подією не лише в науковому житті спеціалістів з мови, а й дослідників вітчизняної історії. Розглянемо словники як історичне джерело XVI—XVII ст.

¹ Лексикон словенороссийский Памви Беринди (далі — П. Б.). К., 1961, стор. 116.

² М. Рильський. Зграя веселиків. К., 1960, стор. 11—13.

Словники української мови сприяли в свій час національному самоусвідомленню народу. Давні лексикографи розуміли необхідність виховання в народі любові і поваги до рідної мови. Автори словників XVI—XVII ст. стояли на порозі нової історії. Одним з найпомітніших явищ цього часу в Європі було формування націй, утворення національних держав і боротьба поневолених народів за національну незалежність, за збереження рідної мови. Не випадково Галілео Галілей у XVI ст. виклав свій трактат про рух планет не загальноприйнятою в науковій практиці латиною, а барвистим тосканським наріччям, яким говорили його земляки.

Передових людей України того часу хвилювала і надихала доля рідної країни. Українські лексикографи прагнули бути корисними своєму народові, що виборював право на існування, і були свідомі значення своєї праці. Вони стояли біля колиски українського книгодрукування і дбали про його розвиток, розуміючи, що воно полегшить їм власну справу. Книгодрукування становило, як відомо, одну з найважливіших передумов буржуазного розвитку³ і, зокрема, розвитку національних культур і мов. Перші українські словники, видані в українських друкарнях, відіграли визначну роль в формуванні і утвердженні української мови.

Боротьба за рідну мову особливо загострилася з кінця XVI ст., коли українська культура зазнавала всіляких утисків з боку польсько-шляхетських загарбників та покатоличеної, пополяченій української аристократії.

Словники цього часу дають уявлення не лише про рівень розвитку української мови, а й про тих, хто дбав про цей розвиток і турбувався про вживання рідної мови в усіх сферах життя суспільства. Відомо, що на Україні в період раннього феодалізму літературною мовою і мовою державних документів стала так звана церковнослов'янська мова. Вона була поширена також у Росії, Болгарії, Сербії, Хорватії, Моравії та в інших слов'янських країнах. У принципі роль її була аналогічною до ролі латини на заході Європи. Подібно до того, як латина витіснялася в ході реформації з літературно-наукового вжитку і урядових канцелярій народними мовами, народні слов'янські мови, а серед них і українська, поступово, в міру свого розвитку, витісняли церковнослов'янську.

Процес завоювання українською мовою належного їй місця, як мови нації, що формувалася, був тривалий і складний. Не обійшлося без тимчасових регресів і втрат, але в цілому розвиток її відбувався по висхідній.

Захист національної культури і рідної мови становив один з аспектів напруженої соціальної і національно-визвольної

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 30, стор. 250.

боротьби народних мас України, боротьби, яка в окремі періоди переростала в справжні народні війни. Так було в Галичині і на Поділлі в 1491—1492 рр., на всій Україні в 1648—1654 рр., на Правобережжі в 1768 р. Антифеодальному і національно-визвольному рухові на Україні були притаманні виразні гуманістичні риси, характерні для всіх демократичних рухів Європи того часу. Це був період розквіту реформаційного руху, спрямованого проти політики вищого духовенства, монополії католицького віросповідання і релігійного доктимизму, а в цілому проти феодальної системи.

На Україні вищі верстви православного духовенства в більшості своїй або зраджували православну віру, або були далекі від розуміння головних прагнень народних мас. У наукових і релігійних працях вони вживали церковнослов'янську мову. Розуміти і тлумачити «святе письмо» вони вважали своїм привілеєм. Їх обурювала навіть думка про те, що простий ремісник або селянин буде по-своєму трактувати Біблію або Євангеліє. Польські феодали і духовенство, з свого боку, насаджували польську мову, намагаючись довести, що українська мова не придатна для висловлення наукових, літературних або релігійних понять. Таким чином, українським прогресивним діячам доводилося боротися одночасно з засиллям двох мов — церковнослов'янської і польської, щоб розчистити шлях для «мови простої», народної.

У цій боротьбі вирішувалося питання про те, бути чи не бути українській національній культурі. Саме в цей час апологет польсько-католицької культури езуїт Петро Скарба запевняв, що «бідна Русь» з її мовою ніколи не зможе прийти «до правдивого розуміння наук», бо вона «не має правил своєї мови, граматики, словників та й не може мати». Отже, для дальнішого розвитку шкільної освіти, що ширилася на Україні завдяки активній діяльності організованого в братства міщанства, потрібні були підручники рідною мовою. Постало питання про словники, які б допомагали ширенню освіти, розумінню церковнослов'янських текстів, сприяли б розвиткові української літературної мови. Кращі серед освічених людей того часу взялися за нелегку справу створення їх. Цілком зрозумілим є зауваження Памви Беринди про те, що його праця була «от могущих презираєма» і що «разорителей і хульників» було багато, а помічників мало.

У словнику, укладеному Памвою Бериндою і виданому 1627 р., близько 7000 слів. У ньому дано численні пояснення до різних частин мови, що свідчить про існування в той час певних граматичних норм. Це й не дивно, оскільки уже в 1596 р. у м. Вільні вийшла у світ «Граматика» Л. Зизанія, а в 1619 р. «Граматика» М. Смотрицького, яка тривалий час була єдиним навчальним посібником з мови на Україні і в Росії. Як відо-

мо, граматика М. Смотрицького перевидавалася в Москві в 1648 і 1721 рр.

Праці перших українських лексикографів становили важливий елемент реформаційного руху на Україні. Вони сприяли формуванню свідомого ставлення до ідей, висловлених в релігійній літературі. Адже відомо, що однією з характерних рис європейської реформації була боротьба народних мас за право інтерпретації релігійних догм в своїх інтересах. Ця боротьба яскраво відбилася в полемічних творах на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. Переклади церковнослов'янських текстів і окремих слів на «руський діалект» полегшували простим людям розуміння тексту і цим сприяли більш активній участі їх в реформаційному русі.

В силу історичних умов реформація на Україні трансформувалася в боротьбу за православну церкву. З приводу цієї особливості в розвитку антифеодального і реформаційного рухів на Україні Ф. Енгельс писав, що більша частина населення східних провінцій Речі Посполитої «належала до православної віри, тоді як власне поляки були католиками. Значна частина цих православних у XVI столітті була змушенна визнати верховенство папи, і вони почали називатись уніатами, але багато хто з них зберіг в усіх відношеннях вірність своїй старій православній релігії. Це були переважно кріпаки, тоді як їх шляхетні пани майже всі були католиками; а за національністю ці кріпаки були малоросами»^{3а}. Захист православ'я зливався з боротьбою за національну незалежність, був її ідеологічною формою. Наявність же «темних слів» у «святому письмі» призводила, на думку Беринди, до ослаблення православної церкви, яка в результаті «многім власним сином своїм в огиду приходила».

Таким чином, діячі Відродження на Україні кінця XVI—XVII ст. розуміли необхідність єдиної національної мови, що є основою духовного життя, для державного і культурного розвитку народу. В «зачарованому колі двуязиччя» народ, як справедливо вважав відомий радянський вчений О. Білецький, «що хвилини мусив би перебудовувати своє мислення на лад іншої мови і, отже, іншого мислительного ладу»⁴. Мова невід'ємна від мислення, і це в більшій або меншій мірі розуміли діячі науки і культури на Україні. Безпідставною, науково необґрунтованою виглядає постановка деким питання про існування двомовності в історії українського народу. Рідна мова для народних мас була умовою існування нації, зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення.

^{3а} К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 161.

⁴ О. Білецький. Зібрання праць у п'яти томах, т. 5. К., 1966, стор. 601—602.

Лексикографія зазначеного часу мала величезне значення для дальнього розвитку науки і культури на Україні. Словники, про які йдеться у даній статті, допомагають зрозуміти і пояснити, здавалось би, раптове виникнення таких нічим не підготовлених явищ, як «Енеїда» і «Наталя Полтавка» Котляревського та інші твори кінця XVIII — початку XIX ст. Возний в «Натаці Полтавці», претендуючи на репутацію вченої людини, раз у раз вживає по кілька синонімів підряд. Замість слова «буде» він каже «годі, буде, довольно», замість «предполагається» — «мнится, видится, предполагается» і т. д. Цікаво, що ці вживані ним синоніми містять і давні словники, часто в такому ж порядку. Висновок напрошується один: словники XVI—XVIII ст. читалися, переписувалися і використовувалися сучасниками і нашадками. Вони сприяли поступовому виробленню української літературної мови, отже, утверджували національну мову народу.

Знайомство з лексикографією тих часів мимохіть будить питання про те, в якій мірі словники сприяли створенню високих зразків сучасної їм поезії і прози, а також про те, хто є геніальними авторами широко уславлених українських дум. Трудно уявити собі їх темними, неписьменними кріпаками. Вражає надзвичайно багата лексика їх творів, обізнаність із історією, географією, природою, обставинами життя людей в різних частинах країни. Завданням не тільки фольклористів, а й істориків є дослідити питання про можливий зв'язок або, точніше, взаємозв'язок праць лексикографів XVI—XVII ст. і кращих зразків народної творчості.

Аналіз словникового матеріалу дає можливість виявити історичні зв'язки українського народу з іншими, насамперед з найближчими сусідами — з російським, польським, білоруським народами. Переконливим доказом цих зв'язків можуть бути такі приклади: слово «ваятель», яке в старовину вживалося стосовно тих, хто «на мъдь» різьбить або «печати рѣжет», сьогодні на Україні не вживається, але збереглося в російській мові як синонім до слова «скульптор»; сучасні польські слова «валечний», тобто героїчний, «жолнір» та інші довгий час вживалися на Україні поруч з синонімами, що збереглися і на сьогодні.

На широкі культурні зв'язки України вказує і те, що автори словників використовували праці вчених інших країн. Памва Беринда використав, зокрема, праці відомого російського вченого і письменника XVI ст. Максима Святогорця (Максима Грецького), візантійця Мануїла Ритора, авторів новгородських словничків XIII і XV ст., тлумачення імен в Біблії, виданій в Антверпені в 1573 р., працю білоруса Ф. Скорини, можливо, твори вірменської лексикографії та ін.⁵ Взагалі обізнаність з кра-

⁵ Лексикон словенороський Памви Беринди, стор. XVII—XIX.

щими зразками світової лексикографії виразно проглядає в працях укладачів перших українських словників. Загальновизнаною є думка, що «Лексикон» Памви Беринди стояв на рівні цих зразків. Цей рівень дає історикові право робити логічні висновки і щодо можливих успіхів українських вчених в інших галузях науки і культури.

До речі, словники XVI—XVII ст. щодо цього дають чимало цікавих відомостей. Візьмемо для прикладу коментарі до слів «астрономія» і «астрологія», а також синоніми до них «звѣздование, звѣздозаконіе, звѣздзорство»⁶, похідні «звѣздарь» і «звѣздословъ». Цікаво, що в деяких словниках «астрономія» має синонім «звѣздозаконие», а «астрологія» — «звѣздословіе»⁷. У Памви Беринди цей натяк на розмежування астрономії-науки від середньовічної астрології з її забобонною вірою в можливість передбачення долі з допомогою зірок посилено (П. Б., 38). Астрономія для нього — це «звѣздозаконіе», сьома визволена наука, отже, наука про будову Всесвіту. Що ж до астрології, то її Памва Беринда називає «неправдою и смущением», невіправданою спробою перенести закони «бѣгу небесного» на землю. Астрологія на порозі нового часу почала розглядатися як справа, споріднена з шахрайством, ворожбиством, яке автори словників засуджують. Наприклад, до слова «лестецъ» Памва Беринда дав такі синоніми і пояснення: «тулак, волоциуга, зрайца, зводник, гултай, который волочится для поживления так, альбо з матацтвом ѹ з шальвѣрством яким, з вѣщованіем, з ворожѣнием» (П. Б., 57). Памва Беринда знає різницю між зіркою і планетою, яку зве «звѣздою блукающою». Він згадує Оріон, називаючи це сузір'я Косами відповідно до народної назви Косари. Народний еквівалент Беринда подає і до назви сузір'я Арктос. Це — «звѣзда, что Медведем зовут, або воз небесный», — пише він (П. Б., 180).

У Памви Беринди ми довідуємося про широке застосування в практичному житті на Україні такої науки, як геометрія, котра зветься ще «землемѣріє», «размѣрительная», «художество зѣло полезно къ размѣреню градостроительства, і путій, і къ иным вѣщем паче болшим» (П. Б., 43).

Про науку наук філософію словники також говорять чимало. Філософія ототожнюється з мудростю. Це «любленіе мудрості», філософ — людина мудрая, яка «кохается в мудрості» (С. С., 166). Доповнюють уявлення про філософію відомості про інші споріднені слова, також про логіку, яка трактується як «діалектика, розмова, бесѣданье, или истинных, и ложныхъ разсужденіе» (П. Б., 259—260). Це визначення цілком природ-

⁶ «Синоніма словенороссская» видана разом з «Лексисом» Лаврентія Зизанія. К., 1964 (далі — С. С. та Л. З.).

⁷ «Лексис с толкованием словенских мов просто» (далі — Л. С. М.) видано разом з «Лексисом» Лаврентія Зизанія.

не для того часу. Відомо, що філософія, логіка, риторика були спорідненими і обов'язковими предметами викладання у вищій школі на Україні. Тому не випадковими є численні синоніми до слів «риторъ», «оратія». Тут і «складання слова», і «вѣтія», «рѣчтворецъ», «хитрословецъ» та багато інших споріднених слів (П. Б., 109).

Відомо, яке велике значення мали праці Аристотеля для розвитку наук, зокрема філософії. Словники свідчать, що українські вчені XV—XVII ст. були знайомі з творами цього видатного мислителя (П. Б., 48; Л. З., 61) і вважали іх важливим джерелом наукових знань. Поряд з прямыми згадками імені Аристотеля ми зустрічаємо тут і натяк на знання розробленої Аристотелем теорії силогізмів, що відіграла визначну роль в розвитку логіки. Цим натяком є класичний приклад силогізму: «Яко всяко животно словесно есть человекъ, а Иоан есть животно и словесно, оубо Иоан человекъ» (Л. З., 65—66).

Порівняно широка ерудиція лексикографів, знання мов і звичаїв та особливостей інших народів виразно проглядають в українських словниках і дають підстави твердити, що українське суспільство було обізнано принаймні з найбільш визначними подіями і науковими відкриттями тогочасної Європи. На доказ цього можна було б навести чимало прикладів. Деякі з них ми подаємо в цій статті. Є в словниках багато таких свідчень, які на перший погляд здаються малозначущими і не вартими уваги дослідника, а насправді становлять значний інтерес. Не можна не задуматись, наприклад, над таким визначенням поняття Все-світу: «Вселенная: ввесь свѣтъ, где ся люде населили». Автор цього визначення, певно, знат про жахливу долю майже свого сучасника Джордано Бруно (1548—1600). Бруно спалили за відмову зректися вчення про Все-світ, в якому Земля становить одну з безконечної кількості планет. Церква жорстоко карала за будь-яку спробу відходу від старої геоцентристської системи будови світу, згідно з якою Земля є центром Все-світу. Берінда додав до визначення «весь світ» слова «где ся люди населілі» (П. Б., 22). Проте таким визначенням Берінда, звичайно, не заперечив вчення Джордано Бруно, який передбачав, що в безмежному Все-світі життя може бути й на інших планетах, а не лише на Землі. Водночас кожному недоброзичливому читачеві завжди можна було сказати, що йдеться тільки про Землю, населену людьми. Землю, навколо якої обертаються зірки і Сонце. Така двозначність, викликана, як здається, обачністю, спостерігається і в ряді інших випадків.

Не можна залишити без уваги синонімів, поданих Беріндою до слова «вѣденіе», тобто знання. Це — «познане, свѣдомость, розумѣнье, ... вѣдомость, знаемость, размыщление, вѣданіе, то-жъ» (П. Б., 24). Очевидним є об'єднання в одному визначенні елементів складного процесу пізнання, а саме: ознайомлення,

вивчення фактів, усвідомлення їх значення і узагальнення та «въданье», тобто результат вивчення і узагальнення — знання. Проте не можна не помітити і того, що автор усвідомлює значення кожного з нюансів зазначених ним синонімів. Наведений приклад є одним з багатьох, що дають словники про початок формування наукових поглядів — процесу, характерного для всіх країн того часу.

Доречно згадати і визначення лексикографом терміна «дідагма», який, очевидно, походить від грецького «дидаскос» — частина педагогіки, що складає теорію навчання в школі. Як відомо, учителів в українських школах XVI—XVII ст. прийнято було називати дидаскалами. Беринда визначає, що «дідагма: наука, которая нась учеными, албо въдомшими, албо мудрѣшими чинитъ» (П. Б., 30). Не потребує пояснень, що такого роду відомості допомагають нам всебічніше дослідити культурне і наукове життя народу і, зокрема, визначити особливості і рівень тогочасної освіти.

Серед ряду цікавих відомостей про розвиток різних наук привертають увагу пояснення до слів, що визначають поняття з природознавства. Наївність суджень, властива вченим тих часів, переплітається з намаганням проникнути в сутність речей і явищ, із спробами наукових узагальнень. Так, на нашу думку, відомий з стародавньої Греції атом у Памви Беринди фігурує як «несѣкомое». Це «барзо короткій часъ, которого роздѣлити не можно, якъ минута» (П. Б., 164). Тут, як бачимо, «несекомое» означає не просто маленьку часточку, міру, а неподільну частку. Пояснити її автор намагається з допомогою категорії часу. Це одна з спроб узагальнення філософського поняття.

Так чи інакше, а давні словники віддзеркалюють тією чи іншою мірою складний процес зародження наукового мислення. Наївність і неточність термінології, неприйнятна сьогодні, для XVI—XVII ст. і навіть пізнішого часу була цілком природною і не виключала значних наукових досягнень. Так, у нас викликає посмішку запис XVIII ст. в щоденнику Якова Марковича про те, що він розглядав у мікроскоп, як «бігали животные», тобто рухалися мікроби. Але одночасно цей запис свідчить, що навіть у вкрай несприятливих умовах XVIII ст. в українському суспільстві не згасав вогник наукової допитливості, прагнення до знань, бажання бути на рівні світової науки⁸.

Розвиток природознавства, зерна наукового підходу і відгомін знання творів всесвітньовідомих вчених ми знаходимо в поясненні до багатьох слів. Зокрема, в поясненні до слова «пелікан» Зизанія сказано, що це птах, схожий на нашого бусла, живе в пустині у Єгипті. Ворогом пеліканів є змії, які поїдають маленьких пеліканів. Рятуючи дітей, батьки роздирають собі

⁸ Дневник Якова Марковича, ч. 1. К., 1893, стор. 183.

груди і власною кров'ю оживляють їх. Автор використав давню легенду і покликався на твори Аристотеля, який писав про життя тварин, в тому числі про пеліканів (Л. З., 61).

Називаючи різні рослини з численних країн світу, автори здебільшого обмежуються короткими, конкретними характеристиками без будь-яких уточень або визначень родів чи сімейств. Але вони дуже сумлінні і намагаються дати уявлення про вигляд і користь тієї або іншої рослини. Характерним є намагання не відриватися від рідної природи, побачити в ній можливий аналог явищам природи інших країн, хоч тут і трапляються помилки. Ось одне з пояснень до назви «боденець»: «тернє острое й простое, цвѣту бѣлого, й запаху вдячного, которое называется от греков приснолиственное для того же нѣгды листа не тратит (?); по нашему шипшина» (П. Б., 187).

Впадає в око пильна увага вчених до рідної природи, бажання краще пізнати її та розповісти про неї іншим. Згадуючи про якусь рослину далеких країн, Памва Беринда порівнює її з українською, на якій «чорници ягоды ростут».

Лексикографи раз у раз посилаються на відомих вчених середньовіччя, зокрема, Іоанна Дамаскіна, Іоанна Златоуста та ін. Проте сам словниковий матеріал засвідчує відхід від середньовічного світогляду з його релігійними догмами, забобонами, ворожбітством, алхімією. Про це красномовно свідчить термінологія, зв'язана з лікуванням хворих. Усі словники згадують слова «врач, лѣкар, докторъ, врачую, лѣчу, врачеваніе, лѣкарство, лѣченіе, докторство, врачба, врачебница» (Л. З., 35, 36), «лѣкар балій, цѣлитель, лѣкарство, биліе, балство, лѣчба, цѣлба, ликованіе, лѣкарня албо домъ, де лѣчать, болница», (С. С., 125; П. Б., 11), «аптека, врачебница, хранительница» (С. С., 98), «врачебница — домъ, где лѣчать и тыж аптыка» (П. Б., 17), «шпиталь-болница» (С. С., 170) і т. д.

У весь цей матеріал показує, що знахарство, лікування з допомогою нашпітування або зірок почали поступатися місцем медицині, а численні «шпиталі», що існували на Україні XVI—XVII ст., у якійсь мірі стали осередками лікарської науки.

У словниковому матеріалі є чимало відомостей для характеристики друкарської справи на Україні і про поширення книжок у рукописах. Синоніми до слів «переклад, перекладач», зокрема, «архітикон», «апографон» (С. С., 140), до слова «друкарня» — «типографія, печатня, штанва» (С. С., 112) показують поширення друкарства і наявність досить розгалуженої спеціалізації серед друкарів. Однак ще зберігалася і попередня практика переписування книжок від руки. Існували численні «писарі — книгочії», способи писання книжок — «писало» тощо (С. С., 141).

У зв'язку з практикою переписування книжок і писання їх від руки кожний, хто приступав до цієї роботи, мусив подумати

ти про якість чорнила. Адже книга була розрахована на довгє життя, і чорнило повинно було бути доброї якості. Зовсім не випадково автор «Синоніми словенороскої» вмістив на початку своєї праці опис того, як робиться чорнило. Мабуть, і автор словника писав чорнилом, виготовленим за описаним рецептом: минули віки, а чорнило не поблякло.

Окремо слід спинитися на матеріалі, який можна використати для характеристики соціально-економічного становища України відповідного часу. В плині часу різні події і явища, згадки про них відходять у минуле, губляться у масі інших. Але слово, яке є синтезом пережитого народом, залишається, принаймні на сторінках старих словників, несучи в собі конденсат пережитого. Не слід забувати, що віддзеркалення в слові минулого по своїй формі не індиферентне до соціального середовища, з якою слово походить. Так, слово «турбатор», яке раз у раз зустрічається поряд з іменами керівників козацько-селянських повстань та Визвольної війни середини XVII ст., означає згідно з тлумаченням словника «раскольникъ, раздорникъ, смущаяй, зри ростеркъ чинячий» (С. С., 162). Немає сумніву, що таке розуміння слова «турбатор» вийшло з середовища правлячих верств феодальної України. Отже, робити висновки на основі тієї чи іншої історичної назви, терміна, характеристики слід завжди обережно, пам'ятаючи про їх соціальний зміст і походження.

Небезпечно для дослідника забувати про семантичну еволюцію слів. Чимало слів змінило своє значення або набуло поряд з старим ще й нове. Визначення в одному з старих словників слова «староста», як «урядник, такий который випроважует листы албо писма, албо дякъ», а також «книгочай, епарх, предсѣдатель», немає нічого спільногого із старостою, що очолював уряд в королівських маєтностях на Україні в XVI—XVIII ст. (П. Б., 53; С. С., 159). Назва корчми «гостиница, всеприятельница» (С. С., 122) вказує на особливу роль корчм XVI—XVII ст. як місця, куди сходилося чимало людей посидіти за чаркою, обговорити важливі питання, зустрітися в громадських справах тощо.

Словники допомагають встановити час виникнення того або іншого явища. Так, ми не зустрінемо слова «бурлака» в словниках XVI—XVII ст., оскільки його не було в мові тих часів. Воно з'явилося вперше у XVIII ст., і в словнику Білецького-Носенка про нього сказано, що так звати мужиків, які працюють на річкових суднах, «ганяють барки», одночасно «розбійничать». Тут же є цікава примітка «див. чумак, чумакувати, гайдамачити», а також вказівка на зв'язок цього поняття з історією козацтва⁹. Так словник відбив спільність соціального походження різних категорій зuboжілого населення України.

⁹ П. Білецький-Носенко. Словник української мови. К., 1966, стор. 64.

Чимало суперечок було серед вчених з приводу соціально-економічної природи такої категорії населення, як коморники. Синонімічний словник підтверджує думку про те, що коморниками називалися люди, які втратили можливість вести своє власне господарство на певному земельному наділі. Це — «под-суседники, селники, содомники, слуги» (С. С., 122).

Поряд з назвами явищ соціального порядку мова народу протягом століть збагачувалася різними поняттями, зв'язаними з економікою, зокрема з виробництвом. У зв'язку з цим словники як історичне джерело допомагають краще зрозуміти особливості виробництва на різних етапах його розвитку, ступінь поділу праці, технічні запозичення тощо. В одному з перших переліків ремісничих спеціальностей на Україні кінця XVII ст. є загадка про «бардачників». Дарма шукати пояснення цього слова в сучасних словниках або енциклопедіях. У словнику ж кінця XVIII — початку XIX ст. сказано, що це слово татарського походження і означає спеціаліста по виготовленню великих глиняних глеків, бардаків. Слід думати, що ця спеціальність відокремилася від гончарства в цілому досить давно, стала звичайним явищем, а тому і назва її вживалася без всяких пояснень.

Можна припустити, що на Україні в XVII ст. існувало виробництво з бавовни тонкого полотна для білизни, оскільки Зизаній говорить, що тонке полотно, яке називалося «сіндон», вживалося на простирадла, а називалося так тому, що «на-первъ в місті Сідоні [Мала Азія.— О. К.] почато тоє робити» (Л. З., 74). З цього ж полотна на Україні жінки носили покривала, що звалися рантухи.

Не менш цікаві дані містить один з словників про славно-звісну фарбу — скарлат, або шкарлат — і одноіменну тканину пурпурного кольору. Фарбу привозили на Україну, але спосіб її виготовлення був уже відомий місцевому населенню в XVII ст. Про виготовлення фарби Зизаній повідомляє: «порфира есть жолв [слимак.— О. К.], албо риба, которая з себе пушає шарлатны, то есть багровый пот, которого збираютъ на шарлатную фарбу» (Л. З., 68).

Широко відбили словники морально-етичні поняття. Можна сказати, що вони містять цілий морально-етичний кодекс, в центрі уваги якого стоять такі поняття, як добро, честь, свобода, милосердя, справедливість.

В часи, коли ще не було енциклопедичних словників і довідників, словники до певної міри заміняли їх. Тому-то в них досить часто ми знаходимо зовсім несподівані відомості. Поруч з іменами людей, які сприяли виданню словників, їх біографіями, описом гербів тощо лексикографи описували різні події, явища природи, повідомляли про значення того або іншого маловживаного терміна, дані про міри довжини, ваги, обсягу. Варто згадати хоч би про такі серед них, як «крок», «стопа», «долонь»,

«пальці» — типові міри доби феодалізму, сюди ж слід віднести «день землі» — земельну міру, різні форми податків і поборів — «даток», «базарина» і багато інших понять, які сьогодні вийшли з ужитку.

Робота над словниковим матеріалом з метою використання його як історичного джерела — нелегка справа. Вона дуже копітка і вимагає від дослідника аналітичного мислення, широких логічних узагальнень, можливо, в більшій мірі, ніж будь-яке інше джерело. Ця робота потребує кооперування зусиль істориків з зусиллями вчених інших спеціальностей, зокрема з мовознавцями і фольклористами.

Неможливо в короткому огляді розповісти про все лексичне багатство давніх словників і його використання для історичного дослідження. Отже, ми далекі від думки, що вичерпали тему. Нашим завданням було лише звернути увагу на давні словники як на багате історичне джерело і показати деякі аспекти можливого використання його дослідниками вітчизняної історії.

E. C. Компан

УКРАИНСКИЕ СЛОВАРИ XVI—XVII вв.
КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Резюме

Украинские словари XVI — первой половины XVII ст., в первую очередь словари Лаврентия Зизания и Памви Берынды, отличаются богатством содержания, поэтому они имеют большое значение как своеобразные и чрезвычайно ценные, а в некоторых случаях и уникальные исторические источники. Сам по себе факт появления первых украинских словарей свидетельствует о достижениях науки и культуры на Украине, имевших место в процессе острой классовой и национально-освободительной борьбы народа.

Факты, приведенные автором, говорят о том, что украинские лексикографы конца XVI — первой половины XVII в. были широкообразованными людьми и их труды представляют собой своего рода энциклопедические справочники. Использование их в исторических исследованиях, несомненно, обогатит историческую науку новыми фактами, обобщениями и выводами.